

proučevanje slovenskega socializma in da brez njene uporabe ne bo mogel noben raziskovalec dovolj solidno obravnavati tega segmenta slovenske zgodovine. Dolga leta je pa veljalo, da je korespondenca izgubljena, oziroma da je med drugo svetovno vojno propadla. Na srečo se to ni zgodilo, žal pa je bila po ponovnem »odkritju« dobrih petnajst let zaradi različnih vzrokov nedostopna, tudi za znanstvene namene. O tej problematiki izčrpno poroča v pričujoči izdaji urednik Branko Marušič in se vsakdo na podlagi citirane literature nekoliko ogleda v tej, večkrat mučni polemiki, vendar pa zdaj z zadovoljstvom lahko ugotavljamo, da je prvi del te pomembne in obsežne polemike v historičnokritični izdaji vendarle na voljo vsem zainteresiranim.

Zahtevni znanstveni podvig sta opravila Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU in pa založba Devin iz Trsta, ki je sestrška založba založbe Mihelač iz Ljubljane. Največ dela je opravil Branko Marušič ob pomoči sodelavcev Borisa Gombača, Eve Holz, Petre Svoltšak in Staneta Grande, spremno besedo je napisal Jože Pirjavec, tržaški Slovenec in profesor univerze v Padovi. Spremni besedi sledi obširen uvod Branka Marušiča, ki je najprej dal jedrnat pregled Tumovega življenja, potem pa nadrobno opisal usodo Tumove zapuščine, ki jo poleg osebnih dokumentov sestavlja tudi obsežna biblioteka, v kateri so nekatere raritete iz publicistike delavskega gibanja, ki bodo ob zdajšnji dostopnosti povečale fundus na Slovenskem dostopnih knjig in brošur. V uvodu so opisane tudi priprave na izdajo in sam potek ter principi izdajanja. Tu so opisane tudi dosedanje objave Tumovih pisem in njihova nahajališča. Knjigi je dodanih nekaj fotografij iz Tumovega življenja, kazalo dopisnikov in osebnih imen in pa nekaj seznamov komunistov iz leta 1920 na Primorskem. Tu bi se mi zdelo umestno, če bi bil seznam dopisnikov urejen tudi kronološko, saj je takšen način sicer splošno v veljavi. V celem je na 623 straneh objavljenih 1153 dopisov, ki jih je Tuma pisal 388 naslovnikom, zraven pa še 180 korespondentov, ki jim Tuma na dopise ni odgovoril, ali pa odgovori niso ohranjeni, tako da je v ediciji skupaj 588 naslovnikov oseb, organizacij, časnikov ali časopisov. Tumova pisma so objavljena v celoti, nanj naslovljeni dopisi pa v odlomkih ali povzetkih. Dopisi so v desetih jezikih, poleg slovenščine tudi v nemščini, italijanščini, francoščini, angleščini, češčini, ruščini, hrvaščini, srbsčini in poljščini, v jezikih, ki jih je Tuma obvladal vsaj pasivno.

Korespondenti so številni domači in tuji politiki, znanstveniki in kulturniki in lahko rečemo, da skoraj ni pomembnejšega sodobnika Tume iz slovenskega prostora, s katerim si Tuma kdaj ne bi dopisoval, kar velja seveda za politični, ožje kulturnohumanistični del slovenske javnosti. Med korespondenti so najmočnejše zastopani Ivan Regent, s katerim je ohranjenih 59 pisem, pa Dragotin Lončar (29), Anton Kristen (26), Albin Prepeluh-Abditus (21), omeniti pa je vsaj še potrebno, da so v izdaji tudi pisma Otta Bauerja, Viktorja Adlerja, Karla Rennerja, Františka Modračka, Valentina Pittonija in drugih, ki so bili na prelomu stoletja vodilni socialni demokrati avstrijske skupne stranke, ki so se ukvarjali tudi z nacionalnim vprašanjem. Veliko truda so editorji vložili v opombe, kjer bralec dobi množico podatkov o osebah in dogodkih, ki se obravnavajo v pismih, tako da opombe, ki so sicer natisnjene v petitu (kar nekoliko otežuje branje), dajo pravo malo enciklopedijo generalij in delovanja nastopajočih ljudi. Tudi v tem pogledu se izdaja lahko primerja z drugimi sodobnimi izdajami korespondenc.

Tumova korespondenca predstavlja zelo važen vir za zgodovino socialne demokracije na Slovenskem, za zgodovino liberalnega tabora na Goriškem in sploh za zgodovino Primorske in Trsta. Marsikaj važnega je tudi za nekatera druga področja, ki so Tumo zanimala. Upamo lahko, da se bo temu zvezku kmalu pridružil tudi drugi, saj vsa pisma še niso bila objavljena, vedno znova pa se najde kakšno novo (tako so se slučajno našla še nekatera pisma z Lončarjem prav pred kratkim). Ob izdaji pisma Ivana Cankarja, nekaterih pisem Antona Dermote, prvem Prepeluhovih pisem, pripravljajoči se pripravi Lončarjeve korespondence kot tudi pisem slovenskih socialnih demokratov iz avstrijskih arhivov se kaže, da bo prav ta del slovenskega političnega spektra kmalu v tem razdelku hevrstičnega dela kar dobro obdelan. Korespondence, spomini, politični spisi so pač tisti viri, ki so zaradi izginulih arhivov strank za slovenske zgodovinarje zelo važni viri in njihovo izdajo bi bilo treba čim bolj pospeševati, da bomo končno le prišli do zgodovinskih taborov na Slovenskem. Vse pohvale vredna izdaja Tumove korespondence je lahko dobra spodbuda, slovensko zgodovinsko pa je bogatejša za bogato dokumentirano izdajo, ki bo gotovo zanimiva tudi za širši prostor.

Franc Rozman

Minka Lavrenčič-Pahor **Primorski učitelji 1914–1941. Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem.** Trst : Narodna in študijska knjižnica, odsek za zgodovino, 1994. 542 strani.

Knjigo so mi podarili kolegi iz Slovenske ljudske knjižnice »Damiir Feigel« iz Gorice 12. 10. 1994, dan pred njeno uradno predstavitvijo. Nekaj dni kasneje (18. oktobra) so po Trstu zopet hodili fašistični grobovniki (kot me poučujejo nekateri slovenski poslanci, je tovrstno poimenovanje pripadnikov MSI čisto navadno zmerjanje). V sodelovanju z ostalimi desničarskimi elementi so na trdu Unità (v kakšnem pomenu naj to besedo pojmujejo?) pripravili tradicionalno zborovanje ob obletnici priključitve Trsta k Italiji. Tokratna štirideseta obletnica je bila, po poročilih prisotnih sodeč, mnogo bolj umirjena kot prejšnja leta in celo slovenski novinarji, ki so se zbrali pod govorniškim odrom vodje stranke Nacionalnega zavezništva Gianfranca Finija, so jo »odnesli« brez običajnih besednih dodatkov ter suvanja in ruanja. Menda se je prvič v povojni zgodovini dogodilo, da nas je nek italijanski desničarski politik

poimenoval s pravim imenom in ne z običajnimi »ščavi«. Toda kljub vsem »popustom«, ki smo jih bili deležni Slovenci s strani italijanskih neofašističnih sil, ostaja njihova politična filozofija v temelju ista. Del te filozofije je mogoče razbrati iz Finijevega govora: »Oblastniki iz Ljubljane naj pokleknejo pred fojbami padlih Italijanov in naj se spomnijo žrtev ter bolečin, ki jih je moral prenesti italijanski narod. Samo ob takem priznavanju zgodovinske resnice, lahko Italija nadaljuje pogajanja s Slovenijo o vključevanju v Evropsko unijo«. Le politično neizobraženega (slovenskega) politika je mogoče prelističiti s pomočjo evfemizmov v političnem jeziku. Vse tiste, ki se z italijanskim neofašizmom srečujemo po raziskovalni plati, pa nabuhli in privzdignjeni verbalizem ne fascinira kaj dosti. Ko ima človek pred seboj časniki, ki na prvi strani popisuje neofašistični (pardon, MSI-jevski) odnos do Slovencev, na robu mize pa leži knjiga z naslovom Primorski učitelji, mu srce prične hitreje utripati. Kopica zahtev, ki jih neofašisti namenjajo Slovincem, se v obrnjenem narodnem redu, pokaže v mnogo bolj drastični obliki in v temnejši luči.

Življenjska usoda avtorice knjige predstavlja le eno izmed 1280 izkušenj, ki bi bile vredne spomina in kesanja za bolečine, ki jih je Slovincem prizadejal fašizem. Učiteljica Marija (Minka) Lavrenčič-Pahor se je rodila 1. aprila 1908 v Podragi pri Vipavi. Po maturi na učiteljsku v Tolminu je poučevala na Ledinah, Gornjem Lokovcu, Skriljah in Vojskem. Leta 1930 so jo odpustili iz službe, zato se je izselila v Jugoslavijo. Službeno mesto je dobila v Prekmurju, kjer je ostala dve leti. Leta 1932 se je v Gornji Radgoni poročila z učiteljem, Tržačanom Dragom Pahorjem. Oba sta poučevala v Trbovljah, kjer sta se aktivno vključila v delo primorskih emigrantskih organizacij in še posebno Sokola. Po nemški zasedbi Jugoslavije in mozevi aretaciji se je Minka s sinovoma Milošem in Samom vrnila v Podrago in se že leta 1941 vključila v Osvobodilno fronto. Januarja 1943 so jo aretirali in zaprli v goriške zapore do kapitulacije Italije. Od novembra istega leta do februarja 1944 je poučevala v partizanski šoli v domači vasi, nakar jo je prosvetni odsek PNOO imenoval za šolsko nadzornico vipavsko-ajdovskega območja. Po koncu vojne je prišla v Trst in dobila učiteljsko mesto na Občinah, a jo je šolska oblast Zvezniške vojaške uprave že naslednje leto odpustila. Redno učiteljsko nastanitev je dobila šele leta 1967 na Katinari, kjer je ostala do upokojitve leta 1973.

Knjiga govori o sistematičnem obglavljanju tistega dela slovenskega življa, ki je po prvi svetovni vojni prišel pod okrilje Italije. Ta navedba vsebuje izjemno pomembno dejstvo, na katerega se tudi v Sloveniji vse preprosto »pozablja«: **negativni odnos Italije do slovenske populacije se je pričel izkazovati že kmalu po letu 1918.** Razmere, ki so nastale na Primorskem po italijanski zasedbi, so bile zelo hude. Obljube, »ki so jih dale vojaške oblasti decembra 1918 se niso prav nič skladale z dejanskim stanjem: aretacije, konfinacije in odpusti slovenskih učiteljev in drugim izobražencev, zapiranje slovenskih šol in nastavljanje italijanskega učiteljstva. Vse to je lahko vzbujalo pomisleke iz vojne vračajočih se učiteljev. Potem pa sta bili tu še kruti dejstva, da je bila demarkacijska črta zelo težko prehodna in da so vojaške obveznike aretirali in poslali v taborišča za vojne ujetnike. Zaradi vseh teh dejstev se precej učiteljev ni vrnilo na svoja stara službena mesta na Primorskem, temveč so mnogi ostali v Jugoslaviji« (str. 19). Izguba, ki so jo Slovenci v Italiji utrpeli v obdobju 1918–1922 obsega 316 učiteljev, oziroma 355, če ji dodamo še tiste, ki so bili rojeni izven Primorske in so se izselili v Jugoslavijo po koncu prve svetovne vojne.

Nastop fašizma in v okviru tega znana šolska reforma, po takratnem prosvetnem ministru imenovana »Gentilejeva«, je odnose med Italijani in Slovenci še bolj brutalizirala. Delo izpod peresa Minke Lavrenčič-Pahor »želi prikazati odhod primorskega učiteljstva v begunstvo in v vojsko, ker se del tega učiteljstva po letu 1918 ni mogel več vrniti na Primorsko, nadlegovanje in preganjanje slovenskega učiteljstva v letih 1918–1923, odklonitev opcij preko nove meje rojenim učiteljem, predčasno upokojevanje starejših učiteljev ob uvedbi Gentilejeve reforme, odpuste mlajših učiteljev, premestitev ostalih slovenskih učiteljev v notranjost Italije, izselitev odpuščenih, preganjanj in premeščenj učiteljev v Jugoslavijo« (str. 12).

Nič ni pomagal ne ljudski revolt, ne protestna nota slovenskih parlamentarcev v rimskem parlamentu, v kateri so med drugim zapisali: »Podpisani zakoniti zastopniki slovenskega naroda v Italiji, dvigamo slovesen in odločen protest proti načrtu rimske vlade, upeljati v naše ljudske šole italijanščino kot učni jezik. S tem ukrepom je italijanska vlada položila roko na najelementarnejše in najsvetejše pravice našega ljudstva, izvršila je napad na naravno pravo, ki ga civilizirano človeštvo priznava vsem narodom in vsem plemenom na svetu (...).« Giovanni Gentile se je dobro zavedal, da Slovenci (in Hrvati) ne bodo sprejeli z navdušenjem njegove reforme. Zato je zelo hitro uvedel kopico ukrepov za »pomiritev« revolta. Ti ukrepi, ki jih avtorica popisuje na straneh 32 do 58, so obsegali: a) odpuščanje učiteljev (v času fašizma je bilo odpuščenih 168 učiteljev); b) nepriznavanje italijanskega državljanstva slovenskim učiteljem, ki so optimalni za Italijo, čemur je sledil odpust (15 odpuščenih); c) predčasno upokojevanje (20 učiteljev); d) premeščanje učiteljev v notranjost Italije (402 učitelja); e) tem zadnjim gre prišteti še tiste, ki so bili premeščeni v notranjost Italije, vendar so kasneje emigrirali v Jugoslavijo (87 oseb) ter one, ki so po premestitvi za vedno ostali v notranjosti Italije (64 oseb). Davek, ki smo ga Slovenci plačali samo na področju šolstva v obdobju med obema vojnama, je strahoten – 1280 pregnanih, odpuščenih, prestavljenih ali celo ubitih (Lojze Bratuž, Karol Širok, Ciril Drekonja) učiteljev pa tragičen dokaz o etnocidnosti medvojnega italijanske politike. Ob ne ravno dramatičnih reakcijah italijanske najširše javnosti na fašistično početje, katerega totalni in integralni nacionalizem se je izkazal v protislovenstvu, se mi vedno znova vrača v spomin stavek, ki so ga zapisali slovenski (zamejski) duhovniki že leta 1946: (...) »Imeli smo vtis, kot da vsi Italijani tiho soglašajo s fašističnim zatiranjem in se skrivaj veselijo našega narodnega pogina (...).« (Slovenski Primorci in Italija. – Slovenski Primorec, Gorica, 7. februarja 1946, str. 1).

Obstoja pa tudi svetla plat v tragediji slovenskega učiteljstva. Slovenski »primorski učitelji so bili prvi uporniki proti fašizmu v Evropi. Tihi, a vztrajni uporniki, ki se jih sploh ne spominjamo, ker njihova imena niso neposredno povezana z zapomljivimi dejanji. Knjigo o primorskih učiteljih ni bralno besedilo

v klasičnem pomenu besede, tudi ni vznemirljiva kronika, nič ni dogajanj, samo pričevanje je, dokument o nekem času, o neki slovenski pokrajini in njenih ljudeh. Noben socialni sloj ni premozel toliko upornišтва kot prav primorsko učiteljstvo. Bilo je seveda tudi prvo na udaru, in to brezobzirno, toda prestalo ga je, kot bi dejal Kajuh, z uporno dvignjeno glavo« (Ciril Zlobec).

Miran Komac

France Filipič, **Ob razpotjih zgodovine**. Maribor : Obzorja, 1994, 412 strani. (Documenta et studia historiae recentioris ; X).

Izid knjige *Ob razpotjih zgodovine* ima jubilejni značaj v dveh pogledih: posvečena je petinsemdesetletnici Franceta Filipiča, priznanega zgodovinarja, literata, publicista,¹ hkrati pa je tudi pomemben dosežek uveljavljene zbirke *Documenta et studia historiae recentioris* mariborske založbe Obzorja, saj je Filipičevo delo deseto v njenem okviru.

France Filipič je za jubilejno objavo odbral 19 razprav in člankov, ki so bili že objavljeni v različnih zgodovinskih revijah, lokalnih zbornikih in simpozijih publikacijah, posamezna tudi v tujini, iz obdobja 1975–1992, večina pa jih je iz zadnjega desetletja. V vsebinskem pogledu so prispevki zelo raznoliki, saj obravnavajo različne probleme političnega življenja na Slovenskem in vidne osebnosti v njem, predvsem z vidika levega idejnopoličnega tabora, iz obdobja med vojnami, tri sklepne razprave pa segajo v čas druge svetovne vojne in so lokalnega oziroma regionalnega značaja.

Prvih šest prispevkov s številnimi novimi podatki osvetljuje nekatere zanimive in pomembne osebnosti iz političnega življenja v obdobju med vojnami. Zelo temeljita je portretna študija Lovra Klemenčiča, ki ga je prikazal kot preporodovca, dobrovoljca, rdečarmejca, pomembnega funkcionarja komunističnega gibanja v prvih povojnih letih in kot člana načelstva Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, pri čemer je posebej poudaril njegova protiunitaristična in proticentralistična stališča. Dva članka, delno memoarske narave prispevata zlasti k osvetlitvi življenjske poti Dušana Kermavnerja. S precej novimi viri je avtor dopolnil življenjepisno podobo Borisa Kidriča za čas od navezave njegovih stikov s komunističnim mladinskim gibanjem leta 1927 do leta 1935, ko je prevzel funkcijo sekretarja Zveze komunistične mladine Jugoslavije. Zelo zanimiva je podrobna osvetlitev odnosa vodilne politične osebnosti katoliškega tabora dr. Antona Korošca, posebej na ministrskih funkcijah, do marksističnih političnih gibanj v letih od 1919 do 1940, pri čemer je prišel do izraza tudi njegov politični pragmatizem. Obe razpravi je avtor za pričujočo objavo razširil. Delovanje Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca v komunističnem gibanju je bilo deležno kontradiktornih ocen, razprava o njegovi vlogi in programski usmeritvi v letih od 1925 do 1928 pa je dragocen prispevek k objektivni podobi njegovih stališč o enotnih nastopih razrednih strank na volitvah in o odnosu do slovenskega nacionalnega vprašanja.

Osrednji del knjige obsegajo razprave, ki obravnavajo pomembne procese in dogodke slovenske politične zgodovine v dvajsetih in tridesetih letih, posamezne tudi na ožjih območjih. Na mednarodnem kulturnozgodovinskem znanstvenem posvetu Modinci/Mogersdorf je v dveh preglednih referatih osvetlil odnos delavskega gibanja v Sloveniji med vojnami do države in družbe ter problematiko kmeta in kmetstva v programih slovenskih političnih strank oziroma gibanj v letih 1929–1941, na simpoziju v Celovcu pa je prikazal tudi pogloblitve značilnosti odnosa slovenske politične levice do fašizma in nacizma. Pomembno problematiko iz zgodovine protifašističnega oziroma ljudskofrontnega tabora v drugi polovici tridesetih let je podrobno obdelal v razpravah o programih, organiziranosti, oblikah delovanja in vlogi delovnih narodnoobrambnih taborov slovenske visokošolske in srednješolske mladine ter o nastanku, razvoju in pomenu Zveze delovnega ljudstva Slovenije 1939–1941. To problematiko je dopolnil z nekaterimi novimi podatki kot odgovor na polemične zapise o njej, pri čemer je opozoril, da kritično zgodovinopisje »nakazuje kot njeno slabost in kot tujek določeno prevzemanje kominternske politike in njeno nedorečenost v organizacijskih principih« (str. 242). V krajšem prispevku je prikazal kontinuiteto progresivnih stremeljenj v političnem življenju v Prekmurju med vojnami, z dvema sestavkoma pa je osvetlil tudi izdajanje progresivnega tiska med vojnami v Mariboru in posebej značilnosti marksistične publicistike v tamkajšnjem časopisju konec tridesetih let. Avtor se je že v več razpravah lotil obdelave problematike političnih obsojencev v mariborski moški kaznilnici, za objavo v knjigi pa je izbral razpravi o gladovni stavki poleti 1936 in o političnih zapornikih v njej med okupacijo. Posebej naj opozorimo na pomen prikaza usode okoli 300 političnih zapornikov iz avstrijskih dežel (Koroška, Štajerska, Gradiščanska), še zlasti zato, ker ga je po prvi objavi dopolnil z gradivom iz Dokumentacijskega centra odpora na Dunaju in ker v avstrijskem zgodovinopisju ta tema še ni bila prikazana.

V dveh razpravah iz lokalne zgodovine je podal vsestransko podobo območja Radelj ob Dravi med vojnami in kroniko narodnoosvobodilnega boja v tej občini. Sklepna razprava v knjigi o okoli tisoč Slovincih iz avstrijske Koroške v koncentracijskih taboriščih Tretjega rajha kljub težavam z dokumentacijo prva obsežneje prikazuje obseg in potek deportacij slovenskega življa v nemška uničevalna taborišča. Ta tema pa tudi nakazuje Filipičevo načrtno zbiranje gradiva v domačih in tujih arhivih za načrtovano monografijo o koncentracijskem taborišču Mauthausen.

Za večino objavljenih razprav je značilna odlika, da so rezultat temeljitega zbiranja gradiva ne le v arhivih, bibliotekah in muzejih, temveč tudi »na terenu« pri posameznih akterjih, s katerimi je opravil tudi številne razgovore. Le za posamezne pregledne prispevke se je v večji meri oprl na literaturo. Ker je avtor za številne razprave uporabil tudi dokumente iz kominternskega arhiva, naj opozorimo, da smo pred

¹ Glej članek France Filipič – sedemdesetletnik v ZČ 43, 1989, št. 2, str. 272–274.